

СТАТТІ

Литвиненко Р.О.

ОДЕСЬКИЙ КУРГАН В СИСТЕМІ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ

Реферат: Статтю присвячено поховальним комплексам бабинського культурного кола, виявлених серед матеріалів розкопаного понад сторіччя тому Одеського кургану. Подано характеристику, обґрунтовано культурно-таксономічну атрибуцію, хронологію та культурно-історичний контекст пам'яток.

Ключові слова: середній бронзовий вік, культурне коло Бабине, дніпро-донська бабинська культура, Одеський курган, поховання, військова кампанія.

Вступ та історіографія. Понад сто років тому в передмісті Одеси, в Слобідці-Романівці, було розкопано велику могилу доби раннього металу, що увійшла в історіографію під назвою Одеський курган. Результати тих розкопок було опубліковано одним з дослідників пам'ятки, А.В. Добровольським [Добровольский 1915]. В подальшому цей курган став хрестоматійною пам'яткою, до якої зверталися науковці різних країн. Крім того, комплекс Одеського кургану протягом ХХ ст. неодноразово піддавався додатковій повторній аналітиці, в ході якої дослідники намагалися уточнити його стратиграфію та культурно-хронологічну атрибуцію поховань [Городцов 1917; Збенович, Лесков 1969; Тощев 1984; 2006; та ін.]. Доволі детальна історіографія цих досліджень висвітлена в публікаціях Г.М. Тощева [1984; 2006].

Після стількох спеціальних досліджень одного кургану, не кажучи вже про чималу кількість дотичних публікацій, здавалося б додати щось нове стосовно цієї пам'ятки чи окремих її комплексів неможливо. Проте такі підстави з'явилися, зокрема завдяки опрацюванню раніше недоступного автором альбому з фондів Одеського археологічного музею НАН України [Добровольский 1913]¹. З огляду ж на те, що виявлені додаткові дані мають важливе і навіть принципове значення, насамперед для дослідження проблем перехідного від середньої до пізньої бронзи періоду, пов'язаних з культурним колом Бабине, є сенс знову повернутися до відповідних матеріалів Одеського кургану й поглянути на них з урахуванням нових даних.

Оцінка джерел. Добре відомо, що серед різночасних комплексів Одеського кургану є декілька поховань, віднесених до бабинської культури (за попередньою номенклатурою – культури багатоваликової кераміки – КБК). Вперше таку їхню атрибуцію запропонував Л.С. Клейн [1975, с. 303], а потім до неї приєдналися й інші дослідники [Тощев 1984, с. 180-181; Черняков 1985, с. 130-135; та ін.]. Різні автори виділяють в Одеському кургані 2-4 таких поховання. Перш, ніж охарактеризувати бабинські комплекси, маємо вилучити з їхнього переліку залучене до нього поховання 17 (порівн.: [Тощев 1984, с. 180, 181]), оскільки пов'язувана з ним керамічна посудина [Добровольский 1915, с. 133, табл. II, рис. 6] не викликає жодних бабинських асоціацій.

Три інші поховання справлені в кам'яних скринях. Вважаємо за доцільне навести цитовані описи цих комплексів, в нашому перекладі та з посиланням на наші рисунки.

1) В північному куті закладеної адміністрацією лікарні траншеї «вони наштотхнулись на кам'яну гробницю, складену з п'яти плит у вигляді скрині, з яких чотири складали її боки, а п'ята слугувала кришкою, днища не було. Щілини між плитами було замазано зеленою глиною і закладено дрібним камінням. Всередині скрині була земля і в ній кістяк в сидячому

¹ Висловлюю глибоку вдячність науковому співробітнику ОАМ НАНУ Ю.А. Чернієнку за допомогу в ознайомленні з альбомом розкопок Одеському кургану [Добровольский 1913].

положенні (?). Поруч голови було поставлено доволі велику посудину. В посудині був попіл (?). Під кістяком, дещо нижче, знайшли дві шкарлупи від яєць» [Добровольський 1915, с. 124].

Посудину (рис. 1: 1-2) «виготовлено з сірої глини з домішкою великого гравію, вручну, зовні обмазано жовтою глиною. Край горла нерівний, дещо відігнутий назовні, висотою 3 см. Шийка виражена добре. Плечка тяж. Боки опуклі. Посередині посудина розширюється і складається мовби з двох утятих конусів. Горло посудини гладке, діаметром 11 см. Дно пласке, діаметром 11 см. Не орнаментована. Випал середній. За зовнішнім виглядом дуже грубої роботи. Загальна висота посудини 24 см, товщина стінок $\frac{1}{2}$ см. На шийці видно відбитки пальців» [Добровольський 1915, с. 142].

2) «У найвищій ділянці середнього насипу, у Пн-Сх її частині, було знайдено зруйновану кам'яну гробницю. Залишились незруйнованими лише дві плити, що складали її східну стінку і по одному примикаючому до неї каменю від боковин. Решти каменів не було. Боки було замазано зеленою глиною і закладено дрібною щебінкою. Довжиною своєю вона була розміщена від Пд-Сх-Сх до Пн-Зх-Зх. Всередині її були дуже тверда земля, а в ній уламки людських кісток і розкидані зуби коня. Нічого більше не було знайдено. <...> (Ця гробниця однорідна з першою, яку було знайдено в північній частині при розкопках кургану адміністрацією лікарні <...> і також, як і та, розміщалась в середньому насипу)» [Добровольський 1915, с. 126-127].

3) «Лише на межі середнього й нижнього насипів, в північно-західній її частині <...> було знайдено кам'яну гробницю наступного облаштування (рис. 1: 4-5): складено її було з восьми великих, тонких, грубо отесаних плит; розміщено було по довжині з Пн-Зх до Пд-Сх. Південна стінка її буда складена з двох плит, східна і західна – тяж, північна же з однієї великої плити; прикрита вона була однією тяж дуже великою плитою. Встановлена вона була таким чином, що плити, що складали її боковини, було поставлено з деяким нахилом назовні, щілини між ними та перекриттям було ретельно закладено щебінкою та замазано, як зовні, так і всередині зеленою глиною. Довжина гробниці 2 метри, ширина – 1,4 метри, висота – 1,05 метра, днища не було. Коли землю було знято нижче, то ясно було видно, що її було поставлено просто на первинному, нижньому насипу, на Пн-Зх його схилі. Всередині гробниці знаходилась дуже м'яка, дрібна, мовби просіяна земля (пояснюється це тим, що всі щілини було добре замазано і земля поступово проникла всередину через маленькі, утворені згодом отвори) і в ній на долівці виявилось поховання (рис. 1: 3, 5):

№ 23. Кістяк лежав на лівому боці, головою до Пн-Зх. Ноги підібгані до тазу. Череп – на лівій скроні. Права рука в лікті вигнута під прямим кутом, ліву ж укладено поміж ніг. Під кістяком були сліди підстилки з шерсті, шматки якої доволі добре збереглися. На кістяку зверху та знизу було знайдено невеликі шматки шкіри. Цілком можливо, що небіжчик мав одягу зі шкіри, шерстю вивернуту назовні. Кістки збереглися доволі добре. Кістяк чоловічий зростом 1,82 метри. Траплялись шматки фарби. Біля черепа, з північного боку, було знайдено зовсім згнилу дерев'яну посудину. Розчисткою вдалося визначити його приблизну форму – це було щось на кшталт глибокої миски з доволі товстими стінками. Поміж кистю правиці й колінами ніг стояла друга, значно менша, тяж дерев'яна посудина, з дуже тонкими стінками у вигляді невеличкого горщичка. Вдалося зберегти лише його дно. Біля ніг кістяка було знайдено складеними в кучу кістки барана. Біля ліктя лівиці лежав кістяний кружечок з конічною утятою поверхнею, просвердлений посередині (рис. 1: 7). Тут же, ближче до ребр лежала невелика кременева стрілка» (рис. 1: 6) [Добровольський 1915, с. 135-136].

З трьох описаних поховань перше і останнє мають надійні культурно-діагностичні характеристики на рівні поховальних споруд, положення небіжчика (п. 23) та поховального приданого, на яких детальніше зупинимось нижче. Друге у списку захоронення (зруйноване) долучається до бабинської групи, насамперед, на підставі подібності поховальної споруди, представленої кам'яною скринією, що мала замазані зеленою глиною за щебінкою щілини. Широтна орієнтація цієї скрині також зближала її зі скринією поховання № 23, для якої вказано спрямованість довгою віссю.

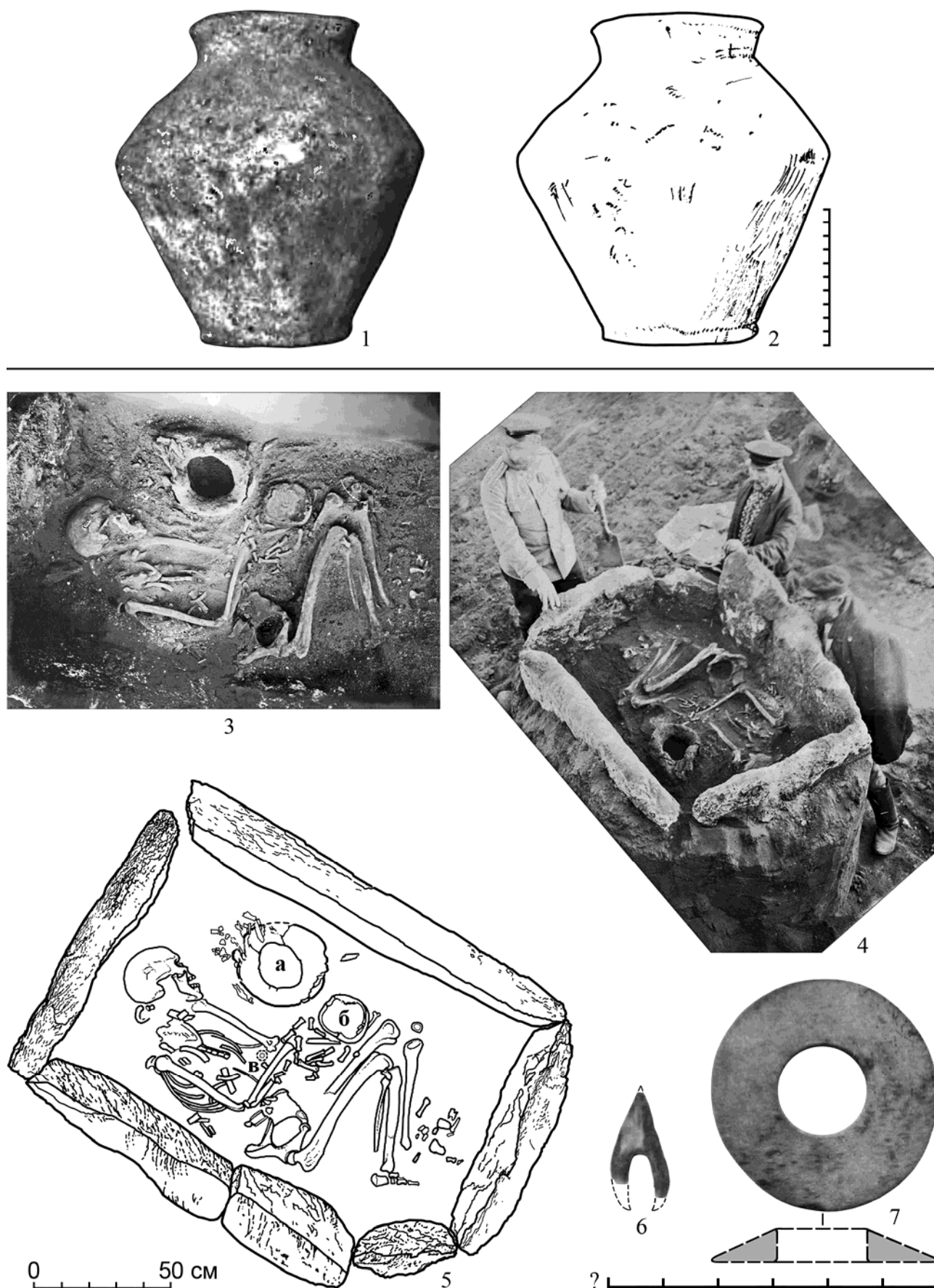

Рис. 1. Поховання дніпро-донської бабинської культури Одеського кургану: 1, 2 – зі скрині 1; 3-7 – поховання 23 (на плані а, б – дерев'яний посуд; в – кістяна пряжка)

Fig. 1. Burial of the Dnieper-Don Babyne Culture from the Odessa kurgan: 1, 2 – from cyst 1; 3-7 – burial 23 (on the plan а, б – wooden vessels; в – bone buckle)

Рівень дослідженості та загальної оцінки культурного кола Бабине сьогодні вже не дозволяє оперувати по відношенню до будь-яких пам'яток цього археологічного феномену, зокрема й комплексів Одеського кургану, такими непевними атрибутивними дефініціями, як «бабинська культура». Наразі таке визначення є вже недостатнім і надто широким, подібно тому, як віднесення поховання в катакомбі до катакомбної культури, без зазначення її таксономічного підрозділу – інгульська, донецька, волго-донська, західноманицька, батуринська тощо. Тим більше, що розглядувані комплекси Одеського кургану мають виразні характеристики для їхньої надійної атрибуції. За усіма без винятку ознаками, всі три описані поховання в кам'яних скринях належать до *дніпро-донської бабинської культури*. Після цього однозначного і беззаперечного висновку варто розглянути ці бабинські комплекси крізь призму означеної культурної приналежності.

Почнемо з планиграфічного і стратиграфічного контекстів. Для аналізу нами використано план і схематичний стратиграфічний профіль з публікації А.В. Добровольського, дещо відредагований і доповнений нами (рис. 2): стратиграфічний перетин розміщено вертикально і у сполученні з курганным планом; керуючись стратиграфічним профілем, на плані кургану реконструйовано первинний і вторинний насипи, розуміючи умовність їхньої круглої конфігурації; керуючись вищенаведеними процитованими даними, а також деякими міркуваннями, які наведемо нижче, на план нанесене приблизне місце локалізації першої з виявлених і описаних вище скринь; на плані кургану пунктирні контури бабинських поховань для наочності заповнені сірим кольором; а не пронумеровані в публікації скрині, що ми їх описали під номерами 1 та 2, позначені, відповідно, як *Ск 1* та *Ск 2*.

Отже, на плані А.В. Добровольського було позначене й відповідно пронумероване лише бабинське поховання № 23. Інших бабинських комплексів на плані Одеського кургану дослідники раніше не помічали. Проте, ще одне бабинське поховання там все-таки було нанесене, але не підписане. Йдеться про пунктирний прямокутник, який перекриває зовнішній кільцеподібний кромлех в його північно-східному секторі та стикується з південним краєм поховання № 8. Цим прямокутником, на наш погляд, позначено зруйновану кам'яну скриню, якій автор розкопок і публікації не дав номеру, а відтак і не підписав на плані. У своєму висновку ми керуємося як вказівками А.В. Добровольського на локалізацію зруйнованої скрині в Пн-Сх секторі, так і ретельним просторовим аналізом та кореляцією курганного плану з опублікованими фотографіями, насамперед фото на рис. 1, де зруйнована скриня позначена літерою *A* [Добровольський 1915, с. 126-127, рис. 1]. Виходячи з наведених даних, на відредагованому нами плані нанесену автором розкопок зруйновану кам'яну скриню ми позначили *Ск 2* (рис. 2).

Також ми вирішили за можливе позначити на курганному плані приблизну локалізацію найпершої кам'яної скрині, виявленої при прокладанні траншеї адміністрацією лікарні. При визначенні місця цієї скрині ми, з одного боку, покладалися на інформацію про її виявлення «в північному куті траншеї» [Добровольський 1915, с. 124]. Оскільки північних кутів у траншеї два, то скриня могла знаходитися як у Пн-Зх, так і Пн-Сх з них. За відсутності уточнюючої інформації щодо цього, ми вирішили нанести позначку поховання в широтному просторі траншеї довільно, усвідомлюючи, що, за умов 5-метрової ширини траншеї та середнього розміру скрині, широтна помилка не може перевищувати 3-3,5 м. Визначаючи же приблизну відстань цієї скрині від центру кургану, ми керувалися стратиграфічними даними.

Усвідомлюючи непевність свідчень щодо стратиграфії кургану (порівн.: [Збенович, Лесков 1969]), все-таки деякі з них можна використати для оцінки досліджуваних нами поховань. Насамперед, важливою є інформація, що *Ск 2* і поховання 23 влаштовані в товщі середнього (другого) насипу. Деталі опису поховань натякають на те, що саме з поверхні середнього насипу й були впущені обидві скрині ². А такий стратиграфічний контекст означає,

² В описі поховання 23, на наше переконання, А.В. Добровольський припустився прикрої помилки, зазначивши, що кам'яну гробницю було знайдено на межі середнього й нижнього насипів

Добровольський 1915, с. 135], тоді як насправді скриню було виявлено на межі верхнього і середнього насипів. Про це свідчить сама послідовність опису розкопок західної траншеї: спочатку верхній насип; далі кордон цього насипу з наступним (помилково визначений як «середній-нижній» замість «верхній-середній»), на якому виявлено верхній край скрині поховання 23; далі зняття ґрунту навколо кам'яної гробниці та з'ясування, що її «поставлено просто на первинному, нижньому насипу, а Пн-Зх його схилі». Остання цитата потребує уточнення. З огляду на те, що середній насип, очевидно, утворився в пізньоямний – катакомбний період і, можливо, складався з кількох локальних осипок [Збенович, Лесков 1969, с. 34-36], бабинська скриня поховання 23 ніяк не могла бути встановленою на схилі первинного насипу. В даному випадку слід розуміти, що ця скриня була покладеною з поверхні середнього насипу і, з огляду на її значну висоту (1,05 м), могла прорізати всю товщу середнього насипу і нижніми краями плит досягати майже схилу першого насипу.

що найпізніший верхній насип перекривав обидва згадані поховання. Логічно постає питання: чи не був цей верхній насип зведений саме для бабинських захоронень? Рівень дослідженості ДДБК, до якої належать пізні кам'яні скрині Одеського кургану, дозволяє з високим ступенем упевненості ствердно відповісти на поставлене питання. В нашій поточній аргументації ключове значення матимуть дві характеристики цих комплексів – поховальна споруда у формі скрині та наявність в одній з них специфічного типу тарного посуду у вигляді великих керамічних корч, – окремих аналіз яких відбудеться нижче. Справа у тім, що близько половини (45%) поховань з корчами супроводжувалися індивідуальними насипами (для основних) і досипками (для впускних). Якщо перерахувати цей показник для комплексів з чітко визначеною стратиграфічною позицією (адже така встановлена не для всіх поховань з корчами), то він складе 84%. Для групи поховань ДДБК в кам'яних скринях доля з насипами і досипками дорівнює 35,5%, а для скринь з чітко визначеною стратиграфічною позицією – 91,7%. Наведена статистика засвідчує, що бабинські кам'яні скрині Одеського кургану, майже без сумніву, супроводжувались досипкою. Наявність в кургані одразу трьох поховань з високим потенціалом супроводження досипкою кожного з них, зводить нанівець вірогідність відсутності такої досипки. Відкритим залишається лише питання, чи ця досипка (якщо вона була одна) пов'язана з окремим бабинським похованням, чи всією групою з трьох захоронень.

Наведені міркування дозволяють стверджувати, що всі бабинські кам'яні скрині Одеського кургану було впущено з поверхні середнього насипу і перекрито верхнім насипом – бабинською досипкою. За цих обставин, локалізація Ск 1 в північному напрямі обмежується реконструйованим контуром середнього насипу, який не дозволив нам розмістити цю скриню ближче до північних кутів траншеї (рис. 2). Узагальнюючи планіграфічний сюжет, зазначимо, що всі три бабинські скрині Одеського кургану повністю відповідають виявленій нами тенденції локалізації впускних поховань ДДБК в північній половині насипу [Литвиненко 2006а, с. 221-223, рис. 6; 2012, с. 262-263, рис. 2], що додатково аргументує культурну атрибуцію розглядуваних комплексів.

Далі перейдемо до анонсованого вище аналізу самих поховань. Почнемо з того, що кам'яна скриня є доволі рідкісним типом могильної споруди в ДДБК: наразі відомо лише 27 таких комплексів (2,3% від всього масиву ДДБК). Відтак факт зосередженості в Одеському кургані одразу трьох кам'яних скринь сам по собі є показовим і, як покажемо нижче, не випадковим. Звернемо увагу й на те, що конструкція одеських кам'яних гробниць (щонайменше Ск 2 та поховання 23, які мають опис) характеризується деякими рисами, притаманними саме бабинським кам'яним скриням. Йдеться про практику споруджувати скрині не з чотирьох потужних плит, що утворюють прямокутник, а з багатьох невеликих плит, якими по периметру облицьовували ями; за такої технології, не лише подовжні, а й короткі поперечні стіни гробниці складаються з двох-чотирьох елементів. В зрубній культурі, наприклад, такі скрині є нетиповими. Ще одним технологічним елементом частини бабинських скринь було замазування щілин між плитами зеленуватою глиною/глеєм, чого зовсім не практикували зрубники.

Варто відзначити, що поховання ДДБК в кам'яних скринях доволі часто (44,4%) супроводжуються специфічною категорією тарного посуду – керамічною корчею. Така корча була присутня щонайменше в одній зі скринь Одеського кургану – Ск 1 (рис. 1: 1-2). А ця обставина виводить дослідження у площину аналізу окремої, яскравої групи комплексів ДДБК з керамічними корчами, яку ми виділили двадцять років тому [Литвиненко 1999]. Наразі ця група поховань ДДБК нараховує 60 комплексів, нерівномірно розосереджених у азово-чорноморському степу від східних відрогів Донецького кряжу до лівобережного пониззя Дністра. В цій групі поховання в кам'яних скринях складають п'яту частину (20%), що додатково засвідчує високий рівень кореляції між кам'яними скринями та корчами.

На окрему увагу заслуговує відносно добре документоване поховання 23 Одеського кургану. Користуючись нагодою, ми вирішили зробити досконаліший і точніший кресленик цього поховання (рис. 1: 5), який доповнить раніше опубліковані зображення [Тощев 1984,

рис. 5; 1986, рис. 24: 14; 2012, рис. 4: а]. Це поховання повністю відповідає раннім комплексам чоловічої обрядової групи ДДБК, що й підтверджується антропологічними визначеннями [Добровольский 1915, с. 136]. Незвичним є супровід небіжчика одразу двома дерев'яними посудинами: велика глибока миска з товстими стінками ($\varnothing \approx 28-30$ см) і маленький «горщик» ($\varnothing \approx 14-16$ см). Дерев'яний посуд загалом трапляється в похованнях культурного кола Бабине і ДДБК, зокрема, нечасто (2-3%) [Литвиненко 2004, с. 20]. Дві ж посудини одночасно відомі лише в похованні 23 Одеського кургану. Співвідношення розмірів і розміщення поруч нагадують відомі в похованнях ДДБК парні набори посуду, в яких одна представлена великою керамічною корчею (подібною знайдений в Ск 1), а друга – невеличкою дерев'яною чашею для питва вмісту корчі [Литвиненко 2004, с. 35]. Відтак велика дерев'яна миска в контексті поховального посуду функціонально заступала керамічну корчу, що додатково пов'язує між собою бабинські комплекси Одеського кургану.

Окрім дерев'яного посуду, з поховання 23 походять два дуже важливі артефакти – кістяна пряжка і кременеве вістря стріли. Пряжка, судячи з опису та фотографії [Добровольский 1913, фото 3953], належить до типу 1а нашої класифікації (рис. 1: 7): кільцеподібний щиток з пласкою основою і утято-конічним перетином (на рисунку – реконструйований). Саме цей, і ніякий інший, тип пряжок супроводжує поховання з керамічними корчами, зокрема справлені в кам'яних скринях (рис. 3). Пряжки ДДБК виступають надійними хронологічними маркерами. Зокрема згаданий тип 1а відповідає етапові ІВ загальної періодизації ДДБК.

Кременеве вістря, на жаль, залишилось неілюстрованим в публікації та не супроводжувалось жодним описом, що би дозволило визначити його тип. У згаданому вище альбомі с фондів Одеського археологічного музею є фотографія дрібних знахідок з дослідженого кургану, серед яких присутні два крем'яні наконечники для стріл [Добровольский 1913, фото 3953]. Один мав трикутне перо з обламаним вістрям і черешковим насадом. Другий належав до виїмчастого типу з шипами, обидва з яких виявилися зламаними. Г.М. Тошев свого часу проаналізував ситуацію з цими наконечниками і можливістю їх прив'язки до поховань 23 і 24 Одеського кургану, в яких виявлено вістря стріл. Виходячи з того, що поховання 24 за обрядовими рисами нагадує пізньоямні, а також керуючись фактами знахідок у ямних і катакомбних комплексах виїмчастих стріл, дослідник припустив, що виїмчастий екземпляр походить з ямного поховання 24, а черешковий – з бабинського поховання 23 [Тошев 1984, с. 181].

Ми ж у питанні щодо розподілу згадуваних наконечників між похованнями доходимо протилежного висновку. По-перше, хоча в ямних похованнях переважають підтрикутні наконечники з виїмчастою основою, для неї є характерними вироби з неглибокими й широкими дугоподібними або підтрикутними виїмками – типи А, С і Е групи ІІ, за С.Н. Братченком [2006, с. 265-266], або варіанти А-І-1 і А-І-2, за С.М. Разумовим [Razumov 2011, р. 73-77, tab. 5]. Виїмчастий же наконечник з Одеського кургану (рис. 1: 6) має мигдалеподібну форму, глибоку виїмку овальної форми – підтип Н-1 групи ІІ, за С.Н. Братченком, або варіант А-ІІ-3, за С.М. Разумовим. А цей різновид наконечників є типовим не для ямної, а пізнього періоду катакомбних культур, насамперед інгульської [Братченко 2006, с. 267; Razumov 2011, р. 80-81]. Особливо важливим для нас є факт, що наконечники варіанту А-ІІ-3 жодного разу не трапилися в ямних похованнях [Razumov 2011, р. 76]. З іншого боку, черешкові вістря стріл, попри їхню нехарактерність для ямної культури, все-таки зрідка трапляються в її похованнях, всі – в якості знаряддя поранення небіжчика [Razumov 2011, р. 76-77], аналогічно тому, що має місце в похованні 24 Одеського кургану [Добровольский 1915, с. 136]. Більш того, черешковий наконечник з Одеського кургану типологічно відповідає шипастим екземплярам підтипу С-ІІІ, знаним у ямних комплексах [Razumov 2011, р. 76-77], натомість абсолютно не відомим у бабинських. Таким чином, на нашу думку, з бабинським похованням 23 Одеського кургану слід пов'язувати саме виїмчастий наконечник стріли (рис. 1: 6), який ми вважаємо пізньокатакомбним. Пояснення контексту дамо дещо нижче.

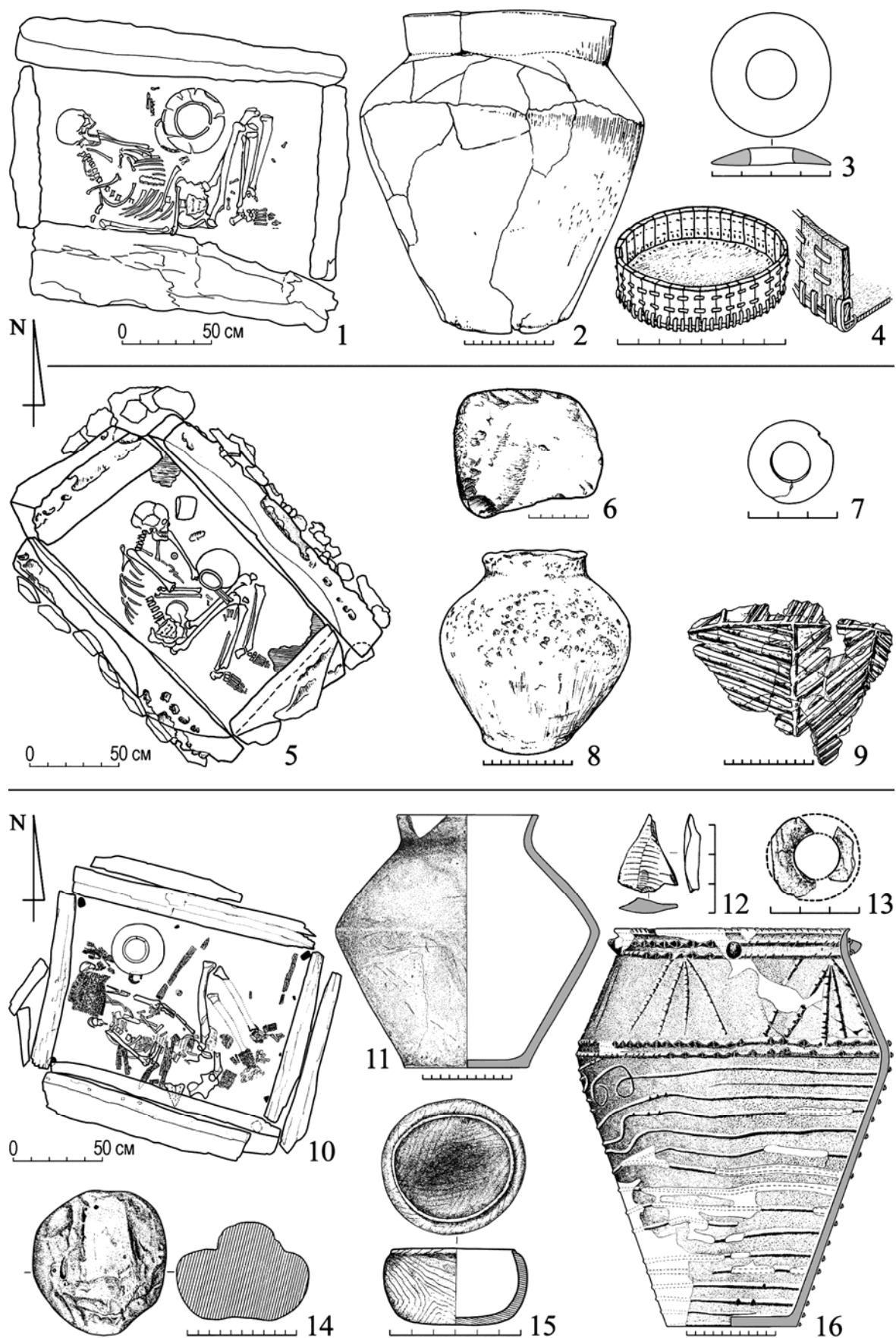

Рис. 3. Поховання ДДБК в кам'яних скринях, з керамічними корчами й кістяними пряжками:
1-4 – Шарованська могила 3/2; 5-9 – Іванівка 3/3; 10-16 – Ремонтирська могила п. 6

Fig. 3. Burial of DDBK in stone cysts, with ceramic pots and bone buckles

Культурно-історична інтерпретація. Отже, у дослідженому в Слобідці-Романівці Одеському кургані було виявлено три поховання *дніпро-донської бабинської культури* (ДДБК). Цей беззаперечний висновок потребує пояснення, з огляду на те, що основний ареал ДДБК знаходився значно східніше й охоплював терени степу від Дніпровського Правобережжя до Дону [Литвиненко 2005, с. 159-164, рис. 1]³. Західніше цієї області пам'ятки ДДБК трапляються поодинокі. Так, в регіоні між умовною Дніпро-Базавлукською лінією на сході до Хаджибейського лиману на заході, на площі близько 66000 км², відомо лише 21 поховання ДДБК, а західніше Південного Бугу – 4 (три з яких – в Одеському кургані) [Литвиненко 2020, рис. 6, табл. 1]. Статистика буде більш наочною, якщо врахувати, що названа площа складає 22% максимального ареалу ДДБК, а кількість поховань на ній (21) – лише 1,5% від загального масиву ДДБК.

Майже всі комплекси ДДБК в цьому західному регіоні представлено вже згадуваною вище групою пам'яток з великими керамічними корчами, чимало з яких справлено у кам'яних скринях (рис. 3). Переважна більшість цих поховань (75%) належить дорослим чоловікам, діти відсутні. Серед небіжчиків подекуди трапляються такі, що несуть сліди поранень (вістря стріл серед кісток), а також випадки захоронень «пакунків» кісток, зокрема з ознаками черепної трепанації. Причому саме останні супроводжуються наборами реманенту стрілоробів. Примітно, що лише в Дніпро-Дністровському межиріччі поховання з корчами супроводжуються таким атрибутом, як кістяні кільцеві пряжки (рис. 1: 7; 3: 3, 7, 13), що їх деякі дослідники ототожнюють з портупейними деталями і розглядають в якості воїнських атрибутів. Таким чином, є очевидним певний мілітарний контекст, що супроводжує пам'ятки ДДБК Дніпро-Дністровського межиріччя.

Ретельний аналіз всіх наведених та інших фактів дозволив нам тлумачити появу пам'яток ДДБК західніше Дніпра в рамках міграційних процесів, які охопили людність ДДБК наприкінці раннього періоду ДДБК – етапу ІБ (рис. 4).

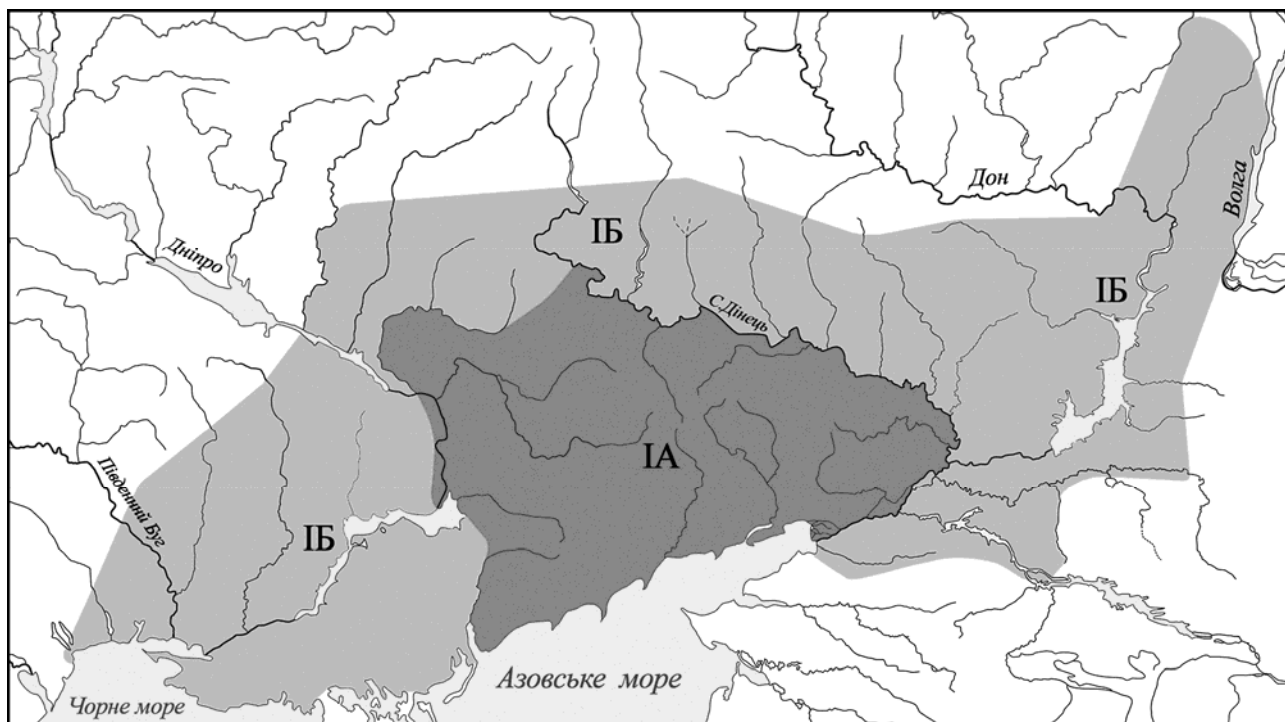

Рис. 4. Первинний ареал ДДБК на етапі ІА і його розширення на етапі ІБ

Fig. 4. The primary area of DDBK at stage IA and its expansion at stage IB

³ На опублікованій у згаданій статті мапі [Литвиненко 2005, рис. 1В] крайні західні пункти ДДБК (536-544) позначено в нижній течії Дністра і Дунаю. Дещо згодом ми переглянули культурно-таксономічну атрибуцію всіх цих комплексів і віднесли їх до дністро-прутського локального варіанту дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК). Відтак наразі крайнім західним пунктом ДДБК виступає Одеський курган в Слобідці-Романівці, позначений на тій мапі номером 535.

Західний же напрям просування носіїв ДДБК, на відміну від східного, нагадує не стільки процес масової міграції з освоєнням нових територій та перебуванням на них протягом двох-трьох хронологічних етапів, скільки короточасну подію на кшталт стрімкої воєнної кампанії (не виключається – кількох) [Литвиненко 2020]. В ході цієї кампанії військовим загонам ДДБК доводилось входити в збройний контакт зі своїми західними сусідами – інгульським фінальнокатакомбним населенням [Литвиненко 2004; 2009, с. 68-69]. З цим повністю корелюється наш висновок про знахідку в грудях небіжчика з поховання 23 Одеського кургану типової інгульської пізньокатакомбної стріли. В рамках окресленого сценарію Одеський курган виступає крайнім пунктом, якого досягли воїни ДДБК в своєму західному поході, подолавши чималу відстань від своїх теренів – щонайменше 380 км лише по прямій лінії (рис. 5). Втім, не можна виключати того, що бабинським загонам вдалося досягти Дністра, адже до нього від Одеського кургану залишається лише 35 км. Концентрація в кургані одразу трьох поховань ДДБК, нехай навіть справлених неодноразово, свідчить про запекле протистояння між аборигенною інгульською людністю і бабинськими прибульцями.

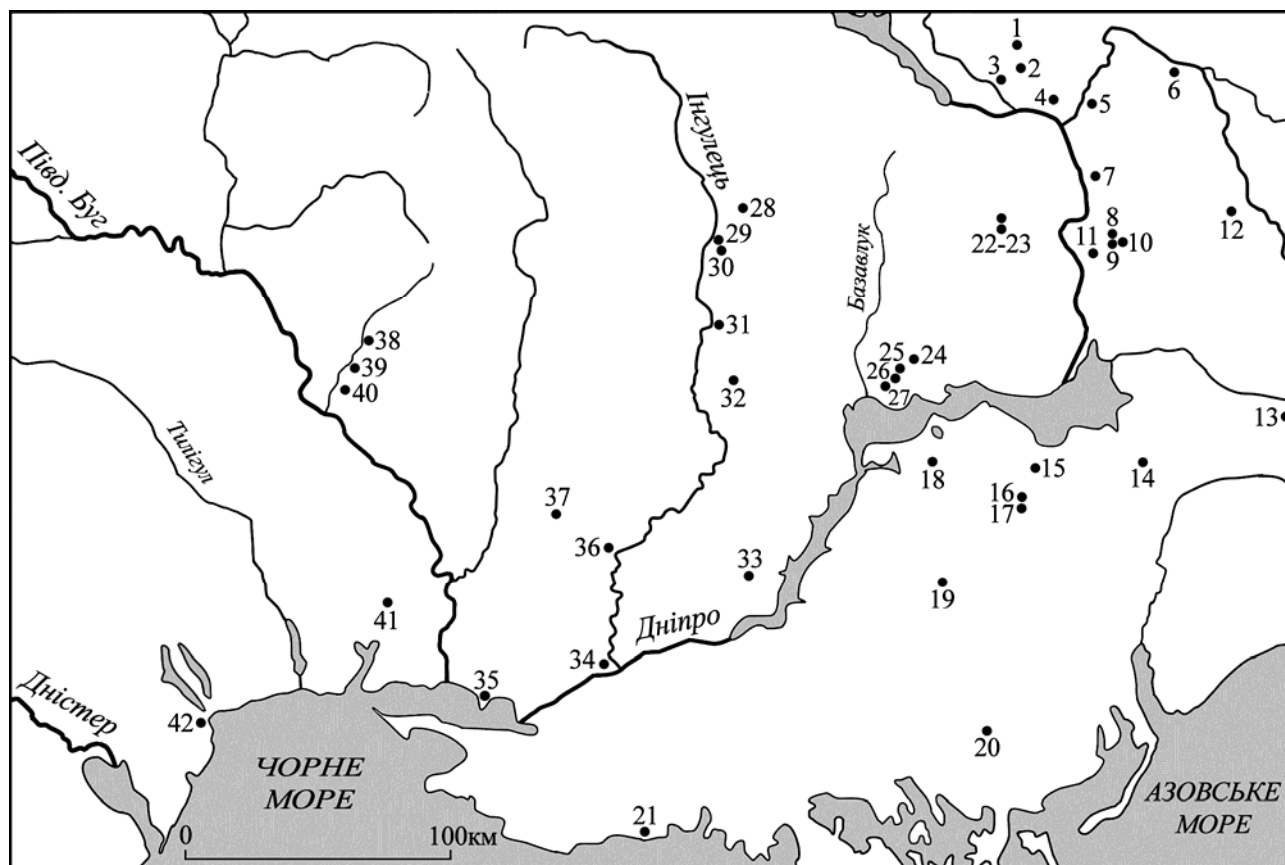

Рис. 5. Поширення поховань з корчами дніпро-донської бабинської культури від Наддніпрянщини до Дністра (етап ІВ): 1 – Іванівка ХІХ; 2 – Верхня Маївка ІІІ; 3 – Попова Балівка Х-6; 4 – Підгороднє V; 5 – Соколове ІІІ; 6 – Булахівка ІІ; 7 – Калина ІІ; 8 – Олександрівка; 9 – Жовтневе ІІ; 10 – Новогупалівка-ІІІ; 11 – Петро-Михайлівка-ІІ; 12 – Павлівка І; 13 – Басань; 14 – Барвинівка 15 – Балки (Гайманова могила); 16 – Велика Білозерка (Близнюки); 17 – Велика Білозерка; 18 – Солоха; 19 – Ново-Олександрівка; 20 – Сиваське; 21 – Скадівськ; 22, 23 – Широке ІІ, ІV; 24 – Мала Лаурка; 25 – Могила Гурського; 26 – Чорна могила; 27 – Чортотлик, Довга Могила; 28 – Рядові могили; 29 – Лозоватка; 30 – Ремонтирська могила; 31 – Кривий Ріг, ПГЗК; 32 – Кравці І; 33 – Костирка; 34 – Антонівка; 35 – Станіслав; 36 – Шарованська могила; 37 – Новоолександрівськ І; 38 – Петропавлівка; 39 – Актове; 40 – Таборівка ІІІ; 41 – Іванівка; 42 – Слобідка-Романівка (Одеський курган)

Fig. 5. Spread of the DDBC's burials with ceramic pots from the Dnieper region to the Dniester (stage IB)

Бабинська військова кампанія (або кампанії) на захід була не просто подією. З нею ми пов'язуємо важливі культурогенетичні зрушення в Надчорномор'ї наприкінці середнього бронзового віку. На наш погляд, військові загани ДДБК були тим імпульсом, тією силою, що підірвала потестарну структуру інгульської катакомбної культури й спричинила або прискорила її трансформацію у дніпро-прутську бабинську культуру. Оскільки цей аспект виходить за рамки даної статті, пошлемося на розгорнуту аргументацію цих положень і висновків, що містяться в наших публікаціях і дисертації [Литвиненко 2004; 2009, с. 68-69; 2009а, с. 396-399].

Висновки. Здавалося б уздовж і впоперек вивчений Одеський курган навіть понад сторіччя після його розкопок розкриває деякі свої таємниці. Цього разу вдалося виділити, атрибуувати і проаналізувати три поховання культурного кола Бабіне, віднесені до дніпро-донської бабинської культури. Всі захоронення в кам'яних скринях належить до чоловічої обрядової групи і відносяться до етапу ІБ раннього періоду ДДБК. Одеські бабинські комплекси входять до складу виділеної понад двадцять років тому групи поховань ДДБК, що супроводжуються великими керамічними корчами, основний масив яких зосереджений у Наддніпрянщині та Дніпро-Дністровському межиріччі. Натомість західніше Дніпра ці поховання маркують не ареал культури, а тимчасове і, вочевидь, короточасне перебування носіїв ДДБК на сусідніх теренах. Ці захоронення, що простягнулися ланцюжками вздовж правого берега Нижнього Дніпра, Інгулу, Південного Бугу та узбережжя Чорного моря, позначають маршрути військових походів, які здійснювали бабинські загани на західні території, досягаючи майже Дністра. Ця військова активність людності ДДБК, вочевидь, перебуває у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з припиненням існування інгульської катакомбної культури та її трансформацією у дніпро-прутську бабинську культуру (в її дніпро-дністровському локальному варіанті). Бабинські ж поховання Одеського кургану, будучи свідченнями тих буремних подій праісторичного минулого, позначають крайній західний форпост у просуванні військових загонів ДДБК. Не можна виключати, що, в майбутньому, за умов розширення масштабів розкопок, будуть відкриті й інші поховання ДДБК в курганах порівняно слабо досліджених вододілів Буго-Дністровського межиріччя, проте таких комплексів буде виявлено одиниці й навряд чи вони виходитимуть на правобережжя Дністра.

Литвиненко Р.А.

ОДЕССКИЙ КУРГАН В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРНОГО КРУГА БАБИНО

Более столетия назад раскопанный А. Добровольским в Слободке-Романовке Одесский курган [Добровольский 1915], несмотря на неоднократные обращения к этому памятнику исследователей, многочисленную аналитику происходящих из него погребений [Городцов 1917; Збеневич, Лесков 1969; Клейн 1985; Тощев 1984; 2006; Черняков 1985; и др.], продолжает радовать новыми открытиями. Настоящая статья посвящена выделению из массива захоронений комплексов культурного круга Бабино, их характеристике, культурной атрибуции, хронологической оценке и интерпретации.

К бабинскому кругу относятся три погребения в каменных ящиках: 1) раскопанное администрацией больницы с большой глиняной корчагой (рис. 1: 1-2) [Добровольский 1915, с. 124, 142]; 2) разрушенная гробница в средней насыпи [Добровольский 1915, с. 126-127]; 3) погребение № 23 (рис. 1: 3-7) [Добровольский 1915, с. 135-136]. Эти погребения объединяет единая планиграфическая и стратиграфическая позиция – впущены в северную половину средней насыпи и перекрыты верхней, собственно бабинской (рис. 2), а также детали устройства каменных ящиков (многоплитчатые стенки, замазка щелей зеленой глиной). Все они относятся к днепро-донской бабинской культуре (ДДБК), а точнее – к выделяемой в ее составе субгруппе захоронений с крупными глиняными корчагами (рис. 3) [Литвиненко 1999]. Обрядово-инвентарные характеристики,

в первую очередь пряжка типа 1а из погребения 23 (рис. 1: 7), позволяют датировать комплексы этапом IB периодизации ДДБК.

Основной ареал ДДБК находился значительно восточнее, в Днепро-Донском регионе. К западу от Днепра памятники ДДБК встречаются в незначительном количестве, а западнее Ингульца и особенно Южного Буга – единично. Почти все эти комплексы представлены упомянутой группой погребений с корчагами. Этот западный массив памятников ДДБК характеризуется неким милитарным окрасом: большинство погребений (75%) принадлежит взрослым мужчинам, часть из которых имели свидетельства ранений, черепной трепанации, захоронения останков «пакетами», сопровождалась наборами для изготовления стрел, костяными пряжками, связываемыми с воинскими атрибутами. Общий археологический и культурный контекст позволяет рассматривать этот западный выплеск памятников в рамках миграционных процессов, охвативших общества ДДБК в конце раннего периода (рис. 4). В отличие от процесса массовой восточной миграции к Волге, западное продвижение носителей ДДБК более отвечает стремительной военной кампании (возможно нескольких) на соседние территории, занятые ингульскими финально-катакомбными популяциями [Литвиненко 2020]. Не случайно, что мужчина из погребения 23 из Одесского кургана был убит стелой с характерным позднекатакомбным наконечником, типичным именно для колчанов ингульской культуры (рис. 1: 6) [Братченко 2006, с. 267; Razumov 2011, р. 80-81]. Очевидно, военные походы ДДБК на запад находятся в непосредственной причинно-следственной связи с исчезновением ингульской катакомбной культуры и её трансформацией в днепро-прутскую бабинскую культуру [Литвиненко 2004; 2009, с. 68-69; 2009а, с. 396-399]. Одесский курган, сохранивший свидетельства той героической эпохи, является крайним западным форпостом (рис. 5), фиксирующим проникновение воинов ДДБК в Нижнее Поднестровье.

Ключевые слова: *средний бронзовый век, культурный круг Бабино, днепро-донская бабинская культура, Одесский курган, погребение, военная кампания.*

Lytvynenko R.A.

ODESSA KURGAN IN THE SYSTEM OF BABYNE CULTURAL CIRCLE

More than a century ago, A. Dobrovolsky excavated the Odessa kurgan in Slobidka-Romanivka [Добровольский 1915]. Despite repeated references to this site by researchers, numerous analytics of its burials [Городцов 1917; Збеневич, Лесков 1969; Клейн 1985; Тошев 1984; 2006; Черняков 1985; и др.], the mound continues to delight with new discoveries. This paper is devoted to the allocation of Babyne complexes from the array of burials, their characteristics, cultural attribution, chronological assessment and interpretation.

Three burials in stone cists belong to the Babyne Cultural Circle: 1) one excavated by the hospital administration with a large clay pot (fig. 1: 1-2) [Добровольский 1915, с. 124, 142]; 2) ruined tomb from the middle layer [Добровольский 1915, с. 126-127]; 3) Burial No. 23 (fig. 1: 3-7) [Добровольский 1915, с. 135-136]. These burials are characterized by a similar localization in the northern sector of the kurgan and have a single stratigraphic position – they are dug into the middle layer and overlain by the upper layer (fig. 2). Stone tombs had similar construction – multi-plate walls, putting slits with green clay. Babyne's burials of the Odessa kurgan belong to the Dnieper-Don Babyne Culture (DDBC), or rather, to its subgroup of burials with large clay pots (fig. 3) [Литвиненко 1999]. The funeral ritual and grave goods, first, a buckle of 1a type from burial No. 23 (fig. 1: 7), give grounds for attributing the burials to phase IB of the DDBC periodization.

The main area of the DDBC was located much to the east, in the Dnieper-Don region. To the west of the Dnieper, there are few DDBC cities, and to the west of Ingulets and especially the Southern Bug they are rare. Almost all these complexes are represented by the above-mentioned group of burials with large pots. This western array of the DDBC burials has a certain military character: most of the burials (75%) belonged to adult men, some of whom had evidence of injuries, cranial trepanation, the skeletal remains in "packages", were accompanied by tools for making arrows, bone buckles associated with military attributes. The general archaeological and cultural context allows us to consider this western ejection of Babyne's peoples in the context of the migrations that swept the DDBC communities at the end of the early period (fig. 4). In contrast to the process of mass eastern migration to the Volga, the western advancement of the DDBC people is more consistent with the rapid military campaign (possibly several) to neighboring territories occupied by the

Ingul final-catacomb populations [Литвиненко 2020]. It is no coincidence that a man from burial No. 23 from the Odessa kurgan was killed by arrow with a peculiar arrowhead of late Catacomb Cultures, typical of quivers of the Ingul Culture (fig. 1: 6) [Братченко 2006, с. 267; Razumov 2011, p. 80-81]. Obviously, the military campaigns of the DDBC to the west are in direct causal connection with the disappearance of the Ingul Catacomb Culture and its transformation into the Dnieper-Prut Babyne Culture [Литвиненко 2004; 2009, с. 68-69; 2009a, с. 396-399]. The Odessa barrow, which has preserved the evidence of that heroic era, is the extreme western outpost (fig. 5), recording the penetration of the DDBC warriors into the Lower Dniester region.

Keywords: *Middle Bronze Age, Babyne Cultural Circle, Dnieper-Don Babyne Culture, Odessa kurgan, burial, military campaign.*

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С.Н. Братченко // МДАСУ. – № 6. – Луганськ: СУНУ, 2006. – С. 32-311.

Городцов В.А. Классификация погребений Одесского кургана / В.А. Городцов // Отчет Исторического музея в Москве за 1915 г. – М., 1917. – С. 117-142.

Добровольский А.В. 1913. Альбом раскопок на слободке Романовке под Одессой 1912–1913 г. – Архів ОАМ. № 59183.

Добровольский А.В. Раскопки кургана в предместье Одессы. Слободка-Романовка / А.В. Добровольский // ЗООИД. – Т. XXXII. – Одесса, 1915. – С. 123-146.

Збеневич В.Г. О стратиграфии и классификации погребений Одесского кургана / В.Г. Збеневич, А.М. Лесков // КСИА. – 1969. – № 115. – С. 29-38.

Литвиненко Р.А. Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики (КМК) / Р.А. Литвиненко // Матеріали археологічної конференції “Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)”. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 83-86.

Литвиненко Р.О. Західна периферія бабинського осередку культурогенези / Р.О. Литвиненко // Проблеми історії та археології України: Матер. V Міжнарод. науч. конф. – Харків: НМЦ «МД», 2004. – С. 16-17.

Литвиненко Р.А. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Р.А. Литвиненко // МДАСУ. – № 5. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2006. – С. 157-187.

Литвиненко Р.А. Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино / Р.А. Литвиненко // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006а. – С. 215-236.

Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине // МДАСУ. – № 9. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2009. – С. 44-90.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009а. – 799 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 879.

Литвиненко Р.О. Північ у поховальній обрядовості людності дніпро-донської бабинської культури / Р.О. Литвиненко // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С.Н. Братченка. – Луганськ, 2012. – С. 262-271.

Литвиненко Р.А. Посткатакомбная эпоха Восточной Европы: миграции или военные походы / Р.А. Литвиненко // Stratum plus. – № 2: Узы невозврата. Праисторические миграции в потоке культуры. – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2020 (у друці).

Тощев Г.Н. Еще раз о стратиграфии Одесского кургана / Г.Н. Тощев // Курганы в зонах новостроек Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1984. – С.175-183.

Тощев Г.Н. Средний период бронзового века Юго-Запада СССР: Монография. Деп. в ИНИОН АН СССР 19.06.1987 г. – № 29903. – 227 с.

Тощев Г.Н. Одесский курган: взгляд через десятилетия / Г.Н. Тощев // ДАС. – № 12. – Донецк, 2006. – С. 62-69.

Razumov S.M. Flint artefacts of Northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200–1600 BC / S.M. Razumov // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 16. – Poznań, 2011. – 328 p.

REFERENCES

- Bratchenko S.N.** Leventsovskaya krepost. Pamyatnik kulturyi bronzovogo veka / S.N. Bratchenko // MDASU. – № 6. – Lugansk: SUNU, 2006. – S. 32-311.
- Gorodtsov V.A.** Klassifikatsiya pogrebeniy Odesskogo kurgana / V.A. Gorodtsov // Otchet Istoricheskogo muzeya v Moskve za 1915 g. – M., 1917. – S. 117-142.
- Dobrovolskiy A.V.** 1913. Albom raskopok na slobodke Romanovke pod Odessoy 1912–1913 g. – Arhiv OGAM. № 59183.
- Dobrovolskiy A.V.** Raskopki kurgana v predmeste Odessyi. Slobodka-Romanovka / A.V. Dobrovolskiy // ZOOID. – T. XXXII. – Odessa, 1915. – S. 123-146.
- Zbenovich V.G.** O stratigrafii i klassifikatsii pogrebeniy Odesskogo kurgana / V.G. Zbenovich, A.M. Leskov // KSIA. – 1969. – № 115. – S. 29-38.
- Litvinenko R.A.** Ob odnom tipe posudyi kulturyi mnogovalikovoy keramiki (KMK) / R.A. Litvinenko // Materialy arkheolohichnoi konferentsii “Etnichna istoriia ta kultura naselennia stepu ta lisostepu Yevrazii (vid kamianoho viku po rannie serednovichchia)”. – Dnipropetrovsk, 1999. – S. 83-86.
- Lytvynenko R.O.** Zakhidna peryferiia babynskoho oseredku kulturogenezy / R.O. Lytvynenko // Problemy istorii i arheologii Ukrainyi: Mater. V Mezhdunar. nauch. konf. – Harkov: NMTs «MD», 2004. – S. 16-17.
- Litvinenko R.A.** Dnepro-Donskaya babinskaya kultura (istochniki, areal, pogrebalnyi obryad) / R.A. Litvinenko // MDASU. – № 5. – Luhansk: Vyd-vo SNU, 2006. – S. 157-187.
- Litvinenko R.A.** Opyit vyiyavleniya prostranstvenno-semanticheskikh struktur v pogrebalnom obryade kulturyi Babino / R.A. Litvinenko // Strukturno-semioticheskie issledovaniya v arheologii. – T. 3. – Donetsk: Izd-vo Don. un-ta, 2006a. – S. 215-236.
- Lytvynenko R.O.** Geneza, rozvytok ta istorychna dolia kulturnoho kola Babyne / R.O. Lytvynenko // MDASU. – № 9. – Luhansk: Vyd-vo SNU, 2009. – S. 44-90.
- Lytvynenko R.O.** Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pam’iatok): dys. ... d-ra ist. nauk.: 07.00.04 / In-t arkheol. NANU. – K., 2009a. – 799 s. – NA IA NANU. – F. 12. – Op. 2. – № 879.
- Lytvynenko R.O.** Pivnich u pokhovalnii obriadovosti liudnosti dnipro-donskoi babynskoi kultury / R.O. Lytvynenko // Problemy doslidzhennia pam’iatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy: mater. III Luhanskoi mizhnarodnoi istoryko-arkheolohichnoi konferentsii, prysviachenoi pam’iati S.N. Bratchenka. – Luhansk, 2012. – S. 262-271.
- Litvinenko R.A.** Postkatakombnaya epoha Vostochnoy Evropyi: migratsii ili voennyye pohodyi / R.A. Litvinenko // Strarum plus. – № 2: Uzyi nevozvrata. Praistoricheskie migratsii v potoke kulturyi. – Sankt-Peterburg; Kishinev; Odessa; Buharest, 2020 (in print).
- Toshev G.N.** Esche raz o stratigrafii Odesskogo kurgana / G.N. Toshev // Kurganyi v zonah novostroek Moldavii. – Kishinev: Shtiintsa, 1984. – S.175-183.
- Toshev G.N.** Sredniy period bronzovogo veka Yugo-Zapada SSSR: Monografiya. Dep. v INION AN SSSR 19.06.1987 g. – № 29903. – 227 s.
- Toshev G.N.** Odesskiy kurgan: vzglyad cherez desyatiletie / G.N. Toshev // DAS. – № 12. – Donetsk, 2006. – S. 62-69.
- Razumov S.M.** Flint artefacts of Northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200–1600 BC / S.M. Razumov // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 16. – Poznań, 2011. – 328 p.